

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIM-TARBIYAGA OID MA'NAVIY- AXLOQIY QARASHLARI

Sohibova Kumush Bekzod qizi

*Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti , Ijtimoiy fanlarni
o'qitish metodikasi (ma'naviyat asoslari) yo'nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya : *Maqolada Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya, odob-axloq masalalaridagi qarashlari, islom dinida bolalar tabiyasi haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid yondashuvlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to'g'ri foydalanish, pedagogik ta'lim jarayonida o'quvchining muhim xususiyatlaridan biri ekanini ochib berish va tushuntirish kabi masalalar yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar : *tamaddun, diniy manba, irsiyat, nafosat, urf-odatlar, kamolot, mudarrislar, hadislar, komil inson, konsepsiya, mentalitet, axloqiy tarbiya, g'oya, pedagogika, tafakkur,*

Kirish: Yurtimiz zaminida jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan, umumjahon miqyosida e'tirof etilgan buyuk mutafakkirlar va qomusiy allomalar yetishib chiqqanligini ko'rishimiz mumkin. Ajdodlarimizdan qolgan boy meros o'zining muhimligi va ilmiy salohiyati bilan hanuzgacha butun dunyo xalqlarini lol qoldirishda davom etmoqda. Vatanimiz tarixining ibrat olsa arzigulik zarvaraqlarini holisona o'rganish va ana shunday meros namunalaridan foydalangan holda komil insonlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Komil inson tarbiyasida o'zidan o'lmas meros qoldirgan ajdodlar xazinasidan foydalanish bugungi kunning muhim vazifasidir. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "Buyuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik" (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n ikkinchi sessiyasidagi) nutqida ta'kidlagan: "Xalqimizning tayanchi ma'naviy merosning o'zi bir katta xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanish lozim. Ajdodlar vasiyatiga sodiq va munosib bo'lmog'imiz kerak". Haqiqatan, ajdodlar merosi o'zligimiz, ma'naviyatimiz, aslimiz hisoblanadi. Tarbiya muammolari, komillik va inson kamoloti masalalarini o'z asarlarida dasturilamal qilgan ajdodlar ijodiga to'xtalsak. Hadisshunos olimlar ichida eng kuchlisi Imom al- Buxoriy sanaladi. Uning 20 dan ortiq katta va kichik kitoblari mavjud bo'lib, ular orasidan "Al-jome' as-saxix" alohida o'rin tutadi. Bu shoh asar ahamiyati jihatidan Qur'ondan keyingi ikkinchi diniy manba deb tan olingan.

Asosiy qism: Sharq tamadduni asrlar davomida dunyo ilm-fani, madaniyati va ma'naviyatiga ulkan hissa qo'shgan. Ayniqsa, ta'lim-tarbiya masalalarida Sharq mutafakkirlarining qarashlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Ularning asarlarida inson kamoloti, axloqiy tarbiya, ilmga muhabbat va ustoz-shogird munosabatlari chuqur falsafiy asosda yoritilgan. Dunyo bo'yicha “Muhaddislar imomi” degan nom ila ulug'langan Imom al-Buxoriy o'z asarlarida axloq-odob haqida fikr yuritarkan, odamlarni ota-onani e'zozlashga, ular oldidagi o'z burchlarini mukammal ado etishga da'vat etgan. Inson sifatleri haqidagi qarashlarida jaholat kishiga o'lim keltiruvchi fojea deb qaraydi. U odamlarni to'g'ri so'zli bo'lishga, va'daga vafo qilishga chorlagan. Munofiq kishining uchta belgisini ko'rsatadi, ular: yolg'on gapirish, va'daga vafo qilmaslik va omonatga xiyonat qilishdan iboratligini aytib o'tgan. U insonning kuch-qudratini jismonan paxlavonlikda emas, balki jahl chiqqanda o'zini tuta olishda, deb hisoblagan. Oilaviy muhitning barqaror, tinch, oila a'zolarining sog'- salomat, to'q bo'lishi, kichiklarga izzatda, kattalarga hurmatda bo'lish va boshqa shu kabi umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni u o'z asarida aytib o'tgan. Hadisshunos alloma at-Termiziy hadislarida odamlarni ahil bo'lishga, jamoaga foyda keltirishga, do'stlik va birodarlikka da'vat etgan hadisleri ko'p. “Barcha musulmonlar o'zaro birodardurlar. Ular hech qachon bir-birlariga yomonlikni ravo ko'rmasliklari kerak.

Alisher Navoiy — nafaqat buyuk shoir va mutafakkir, balki ta'lim-tarbiyaning ahamiyatini chuqur anglagan, inson kamoloti uchun ma'naviy-axloqiy tarbiyani asosiy mezon deb bilgan alloma hisoblanadi. Navoiy insonni eng yuksak mavjudot deb bilgan. Uning fikricha, insonning kamolga yetishi uchun ilm o'rganishi shart. Uning fikricha, ilm nafaqat dunyoviy foyda uchun, balki axloqiy va ruhiy poklik uchun ham zarur. “Mahbub ul-qulub” asarida ilmi, dono, kamtarin insonlarni ulug'laydi, johillarni esa tanqid qiladi. Navoiy axloqni insonning eng yuksak fazilati deb biladi. U yoshlarni halollik, vatanparvarlik, sabr-toqat, kamtarlik kabi fazilatlar bilan tarbiyalashni targ'ib etadi. Navoiy fikricha, inson tarbiyasida oila va ustozning roli beqiyosligini ta'kidlaydi. Bola yoshligidan yaxshi odat va axloqiy fazilatlarini o'rganishi kerak. U ustozni ota-onadan keyingi eng ulug' inson sifatida ulug'laydi. Bugungi kunda ham Navoiy g'oyalari o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning “komil inson” haqidagi ta'limoti milliy tarbiya tizimimizning ma'naviy asoslaridan biri desak adashmagan bo'lamiz.

Abu Nasr Farobiy esa komillikning asosiy mezoni jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonning asosiy sifatlerini tuzgan. Farobiy ta'limni jamiyat taraqqiyotining asosi deb bilgan. U “Fozil shahar” konsepsiyasida ilm-fan va axloqiy tarbiyani uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, insonning saodatga erishishi uchun u aql, odob va ma'naviyatga ega bo'lishi kerak. Farobiy insonning eng yuksak xususiyati uning baxtga erishganligi deb hisoblagan. Baxtga esa, deydi alloma, faqat foydali bilimlarni o'zida jamlash orqali erishish mumkin. Chunki inson dil rohatining eng yuqori cho'qqisi – bilim olish jarayonidir. Insonning deyarli barcha ijtimoiy sifatleri tashqi ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Shuning uchun kishining

insoniy sifatlarini shakllantirishda maqsadga yo'naltirilgan ta'lim va tarbiya hamda tarbiyalanuvchining erkin tanlovi yetakchi o'rin egallashini Farobiy ta'kidlab o'tgan.

Qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy ta'limotida bilim oluvchilar qalbini yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, ochko'zlikdan va shon-shuhratdan saqlashi lozimligini aytib o'tgan. U barcha illatlarning asosiy sababi bilimsizlikda, deb hisoblagan. Bilimlarni o'zlashtirishda kishida bilimga intilish, qiziqish va ijtimoiy muhit o'rnini alohida ta'kidlab o'tadi. Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida shunday deydi: “Faxrlanish – haqiqatda yaxshi xulq va oliy fe'llar oldin ketishi, ilmu-hikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi”. Beruniy inson kamolatida uch narsa muhimligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi ma'rifat, ilm-fanni ham e'tirof qiluvchi – irsiyat, ijtimoiy muhit va to'g'ri tarbiyadir. U inson kamolga yetishining muhim omillari ko'p bilimga ega bo'lish va yuksak ahloqiylik deb hisoblaydi.

Ibn Sino boshqa mutafakkirlar kabi o'zining komil inson to'g'risidagi qarashlarini falsafiy, ijtimoiy fikrlari bilan bog'liq holda ifodalagan. Olimning ijodida “komil inson tarbiyasi to'g'risida”gi qarashlariga to'xtalsak. Abu Ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezoni sanalgan bilimlarga erishishni da'vat etadi. Buning sababi shundaki, ilm-fan tabiat va jamiyat qonuniyatlarini ochib, avlodlarga yetkazadi. Bu maqsadga yetishish uchun inson duch kelinadigan qiyinchiliklardan qo'rqmasligi zarur, deydi. “Ey birodarlar: Odamlarning botiri mushkilotdan qo'rqmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo'rqog'idir”. Zero bilimli kishi jasur, o'limdan ham qo'rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo'ladi, deydi u fikrini davom ettirib. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab turgan muhit alohida ahamiyat kasb etishini, ana shu muhit insonning atrof dunyoni bilishigina emas, balki uning xulqida ijobiy yoki salbiy jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etishini uqtiradi. Shu bois ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish, ularni yomon ijtimoiy muhitdan uzoqroq saqlash zarur deb hisoblaydi. Ibn Sino bolalikdan boshlab tarbiyaning ahamiyatini alohida ta'kidlagan. U har bir yosh davriga mos ta'lim metodikasini ishlab chiqqan. Axloqiy tarbiya, sog'lom tan va aql uyg'unligi orqali komil insonni shakllantirish g'oyasini ilgari surgan. Ibn Sinoning ta'lim-tarbiya va ahloqqa oid qaysi asariga ahamiyat bermaylik bu asarlarning bugunga qadar barkamol avlodlarimizning ta'lim-tarbiyasida, ularning zamon talablariga javob bera oladigan dono, bilimli va kuchli bo'lishlaridagi ahamiyati kattaligiga amin bo'lamiz.

Yetuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib ta'limotida ham inson komilligi, kamoloti masalalari keng o'rin olgan. Olimning eng mashhur “Qutadg'u bilig” (Saodatga eltuvchi bilim) ta'lim tarbiyaga oid, har tomonlama komil inson qilib tarbiyalaydigan

yetuk ma'rifiy asari, pand-nasihatlari yoshlarni chin ma'noda komillikka yetaklovchi asardir. Asarda ahloqiy xislatlar – insoniylik, rostgo'ylik, ishonch, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, insof, sodoqat, aql-zakovat, halollik va shu kabi bir qator ijobiy sifatlar ulug'lanadi. Faxr va iftixor bilan ayta olamizki, jonajon zaminimizdan jahon sivilizatsiyasi rivojiga hissa qo'shgan allomalar, faylasuf olimlar juda ko'p yetishib chiqqan. Ularning merosidan foydalanib, milliy mentalitimizni, qadriyatni an'analarimizni, ma'naviyatimizni, insoniy go'zal hislatlarimizni, tafakkurimizni, samimiy dunyoqarashlarimizni yanada boyitish hamda o'zlashtirishimiz mumkin hisoblanadi. Bu har bir inson uchun faxr tuyg'usiga aylanishi lozim.

Farobiy bilimidan ma'rifatli yetuk odamning obrazini tasvirlar ekan, bunday deydi: “Har kimki ilm hikmatni o'rganmagan desa, uni yoshligidan boshlasin, sog' – salomatligi yaxshi bo'lsin, yaxshi ahloq va odobi bo'lsin, so'zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo'lsin, barcha qonun – qoidalarni bilsin, bilimdan va notiq bo'lsin, ilmi va dono kishilarni xurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol – dunyosini ayamasin, barcha real moddiy narsalar to'g'risida bilimga ega bo'lsin”. Bu fikrlardan Farobiyning ta'lim – tarbiyada yoshlarni mukammal inson qilib tarbiyalashda xususan, aqliy – axloqiy tarbiyada aloxida e'tibor berganligini ko'rishimiz mumkin. Uning fikricha, bilim, ma'rifat, albatta yaxshi axloq bilan bezatmog'i lozim, aks holda kutilgan maqsadga erishilmaydi, bola yetuk bo'lib yetishmaydi deydi.

Sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyondalaridan biri Muslixiddin Sadiy Sheroziy pedagogik qarashicha bola qobiliyatli va kamqobiliyatli bo'lishi mumkinligini aytib o'tgan. Qobiliyat o'z – o'zidan rivojlanmaydi. Uning rivojlanishi uchun bolani tarbiyalash kerak, tarbiya bo'lmasa, boladagi qobiliyat so'nadi, tarbiyani 3 asosiy – aqliy, nafosat va jismoniy mehnat tarbiyasiga bo'ladi. Adib bolani tarbiyalash vazifasini ularning ota – onalariga, ya'ni oilaviy tarbiyaga ahamiyat berish lozimligini ta'kidlaydi.

Sadiy ota – onalarga xarakterini hisobga olgan holda axloqiy tarbiyani bolaning yoshligidan boshlashni tavsiya etadi, xarakter shakllangach, bolaga keyinchalik berilgan tarbiya ta'sir etmasligini aytadi. XIX asr o'zbek ijtimoiy va adabiy hayotning yirik vakillaridan biri Komil Xorazmiy o'z asarlarida ma'rifat axloqiy kamolot, vatanparvarlik g'oyalarini ilgari surgan. U ilm-ma'rifatning xalq, jamiyat farovonligiga, insonning axloq kamolatida tutgan o'rni, axloqiy va nafosat tarbiyasini uzviy birligi haqidagi pedagogik fikrlarini ham bayon etadi. Komil Xorazmiyning fikricha ilm-hunar, ilm-ma'rifat inson axloqiy kamoloti, ijtimoiy ma'naviy hayotning rivoji uchun xizmat qilishi kerakligini aytib o'tgan. Kamtarlik eskirmaydigan, eng go'zal insoniy fazilatdir. Bu fazilatlarga ega bo'lganlar obro'- e'tiborli komil insonlardir deydi. Kamtarlik insonni turli noxushlikdan xijolatdan saqlashi haqidagi qarashlari va fikrlari bugungi kunda ham qimmatli ma'lumot hisoblanadi.

Shoir tarixshunos, tarjimon va xattot Munis Xorazmiy tilga ko'p erk bermaslikni maslaxat beradi. Uning ta'kidlashicha, ortiqcha so'zmonlik kishi boshiga oltin o'rniga qattiq tosh bo'lib tegishi mumkin deydi. Shoir yomon so'zli, ozor beruvchi murodlar sifatini tasvirlab, kishilarni jumladan yoshlarni ular bilan hamsuhbat bo'lmaslikka chorlaydi. Munis Xorazmiy o'z asarlarida xalqni adolatli, ongli, bilimli bo'lishga, jaxolatdan yiroq turishga da'vat etadi, uning fikricha, adolat sharaf ko'rki, osoyishtalik, hushnutlikdir deb aytib o'tgan. U yoshlarni kamtarlik bilan muloqotda bo'lishga, ularni hurmat qilib e'zozlashga chorlaydi. Munis Xorazmiyning asarlariga bayon etilgan ta'lim – tarbiyaga oid fikrlar faqat u yashagan davr uchun emas, balki hozirgi davr uchun ham qimmatli ahamiyatga ega.

Allomaning uqtirishicha, bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, havasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rinni egallaydi. Oilada ota – onalar ayniqsa, o'qimishli ota – onalar o'z farzandlarining haqiqiy inson bo'lib kamol topishiga alohida e'tibor berishlari lozimligini uqtirgan.

Mirzo Ulug'bek o'z pedagogik qarashlarida bolalarning jismonan sog'lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo'lib yetishuviga aloxida ahamiyat bergan. Ulug'bekning fikricha odam sog'lom va baquvvat bo'lishi uchun yoshlik chog'idayoq jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi, ta'lim – tarbiyada poraxo'rlik, qalloblik bo'lmasligi uchun mudarrislar odil va halol bo'lishi kerakligini aytib o'tgan.

Buyuk shoir va olim, fors – tojik mumtoz adabiyotning ulug' namoyondasi Nuriddin Abduraxmon Jomiy o'zidan keyin turli fan, adabiyot, jumladan pedagogikaga doir o'lmas me'ros qoldirgan oli sifatida bilamiz. U o'z asarlarida, ayniqsa, nasriy yo'lda yozilgan «Bahoriston» asarida ta'lim – tarbiya masalalari xususida fikr bildirdi. Jomiy o'z asarlarida yoshlarni ilmlarini egallashga da'vat etgan. U o'z pedagogik qarashlarida kishilarni adolat, xushmuomalalik va dono so'z bilan zulmkorlarga ta'sir etishga chorlaydi.

Xulosa: Sharq mutafakkirlari asarlarini o'rganish, tahlil qilish, ularning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etishini bilamiz. Ular o'z asarlarida shaxs ma'naviyati, insonda odob axloqning yuksak namunalari tarkib toptirish oila, nikoh, farzand tarbiyasi, halol mehnat bilan kun kechirish, atrof muhitga nisbatan e'tiborli bo'lib, oqilona munosabatda bo'lishga oid qarashlarini bayon qilishgan. Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid ma'naviy-axloqiy qarashlari bugungi kunda ham yosh avlodni komil inson sifatida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ularning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashib, ta'lim tizimini boyitmoqda. Shunday qilib inson va uni tarbiyalash masalalari Sharq mutafakkirlari va allomalari asarlarida insonning bilim olishi, kasb hunar egallashi, undagi yuksak ma'naviy axloqiy sifatlarni e'zozlashgan, ma'nan yusak aql zakovat va tafakkurga ega avlodlar xalqning ustuni va poydevori ekanligini ta'kidlashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008 y.
2. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. T.: "Hilol-nashr" 2013 y.
3. Haydarov A. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 2008 y.
4. Xajiyeva.M. Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.: 2004 y.
5. Shoxadjayev M. Burxoniddin Marg'inoniyning axloqiy-huquqiy tarbiyaga oid qarashlari. Avtoreferat. T.: 2006 y.
6. Shodiyeva A. Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid ma'naviy-axloqiy qarashlari. Maqola. T.: 2021 y.
7. Ismatullayeva M. Alisher Navoiy ijodida axloqiy g'oyalar. T.: 2015 y.
8. Hamdamova M. Ma'naviyat asoslari. T.: "Fan va texnologiya" 2008 y.
9. San'at - yoshlar nigohida. Magistrantlarning ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. T.: 2019 y.
10. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O'qituvchi. 1992 y.

